

הכתב העברי והכתב היהודי

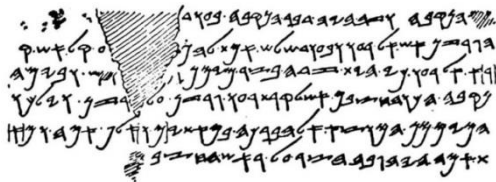
א. בין הכתב שלנו לכתב העברי העתיק

חיבה יתרה נודעת לנו לכתב שלנו (המכונה "כתב מרובע", וגם: "כתב אשורי/ת"). הוא נתפס בעינינו כקדוש וככתב שמגלם בתוכו סודות עליונים. את כתבי הקודש, ואת התפילין והמזוזות, אנו כותבים רק בכתב מיוחד זה שמרובים בו הפרטים ופרטי הפרטים, ומדקדקים בו בקוצו של יו"ד פשוטו כמשמעו. אולם לא תמיד השתמשנו בכתב הזה בו אנו משתמשים היום.

בימי בית ראשון השתמשו אבותינו בכתב אחר, הכתב העברי העתיק (המכונה במקורותינו 'כתב עברי', 'כתב ליבונאה', 'כתב רעץ/דעץ'). כתב זה שימש בין בכתובות ממלכתיות החקוקות בסלע, ובין במכתבים שבין אדם (הכתובים בדרך כלל על חרס).

דוגמא נאה לכתב זה היא כתובת נקבת השילוח, שנחקקה בסלע בימי חזקיה המלך¹ (בערך בשנת 703 לפנה"ס), ומתארת את תום חציבת נקבת השילוח. להלן הכתובת (משמאל: הכתובת המקורית, ומימין, תעתיק לכתב שלנו).

תמונה א: כתובת השילוח

[תמה] הנקבה. וזה היה דבר הנקבה. בעוד [מנפים החצבם את] הגרון אש אל רעו ובעוד שלש אמת להנקב, נשמע קול אש קרא אל רעו כי הית זדה בצר מימן ומ[שמ]אל. ובים הנקבה הכו החצבם אש לקרת רעו גרון על [ג]רון, וילכו המים מן המוצא אל הברכה במאתים ואלף אמה, ומ[א]ת אמה היה גבה הצר על ראש החצב[ם]

הכתובת מתפרסמת באדיבות בעלי זכויות היוצרים: מכון מגלי"ם (המכון הגבוה ללימודי ירושלים), עיר דוד

גם בתקופת בית שני נעשה שימוש חלקי בכתב העתיק. שימוש זה בא לידי ביטוי בעיקר במטבעות שנטבעו בתקופת בית שני ועד לימי בר כוכבא. על מנת להיווכח בדבר, איננו צריכים אלא להוציא מטבע מהארנק. המטבעות במדינת ישראל עוצבו בחלקן על פי המטבעות היהודיים העתיקים, והם משמרים את הכתב העתיק. כך לדוגמא, על צדו האחורי של מטבע השקל החדש מוצג מטבע שטבע הממשל היהודי בארץ ישראל בתקופה הפרסית, ועליו חקוקות האותיות "יהד" בכתב העתיק (קרי: יהד - שמה הארמי של פחוות יהודה). על המטבע שערכו חמש אגורות חדשות (ז"ל)

1 ראו מל"ב כ, כ; דה"ב לב, ל; בן סירא מח, יז-יח.

מופיעות המלים "שנת ארבע" (השנה הרביעית למרד הגדול ברומאים), ואילו על המטבע שערכו עשרה שקלים חדשים מופיע הכיתוב "לגאלת ציון", על פי מטבעות שהוטבעו בתחילת ימי מרד בר כוכבא² (ואשר בהם הופיעו המלים "לגאלת ציון" בכתב העתיק בלבד).

תמונה ב: כתובות בכתב עברי עתיק על מטבעות השקל החדש

י'הד', 'שנת ארבע' ו'לגאלת ציון' על צדו השני של מטבעות השקל החדש, על פי מטבעות יהודיים עתיקים.

בימי הבית השני, הלך השימוש בכתב העברי העתיק ופחת, וכתב אחר תפס את מקומו: הכתב המרובע שלנו, המכונה בחז"ל: כתב אשורי/ת. עדת השומרונים, עם זאת, המשיכה להשתמש בכתב העברי העתיק, ועד היום הם עושים שימוש בכתב המבוסס עליו והדומה לו למדי.³

ב. הכתב העברי והכתב היהודי במקורות חז"ל

ביטוי למציאות שתיארתי בסעיף הקודם בא בדברי האמוראים שלהלן (סנהדרין כא ע"ב):

אמר מר זוטרא ואיתימא מר עוקבא: בתחלה ניתנה תורה לישראל בכתב עברי ולשון הקודש, חזרה וניתנה להם בימי עזרא בכתב אשורית ולשון ארמי. בירו להן לישראל כתב אשורית ולשון הקודש, והניחו להדיוטות כתב עברית ולשון ארמי. מאן הדיוטות? - אמר רב חסדא: כותאי. מאי כתב עברית? - אמר רב חסדא: כתב ליבונאה.

מר זוטרא, או מר עוקבא, אומר שבתחילה היתה התורה כתובה בכתב עברי, בימי עזרא השתנה הכתב לכתב אשורית, אך ההדיוטות נשארו עם הכתב העברי. ומסביר רב חסדא

2 מטבעות עם הכיתוב "לגאלת ציון" הוטבעו גם לקראת סוף ימי המרד הגדול. בתחילת המרד הגדול, ובסוף ימי מרד בר כוכבא, הוטבעו מטבעות הנושאים את הכיתוב "לחירות ציון".

3 ראו תמונה ד בנספח.

שה'הדיוטות' הם הכותים (בני העדה השומרונית), ואילו 'כתב עברית' הוא הכתב שנקרא בימיו 'כתב ליבונאה'⁴, הכתב העברי העתיק שנותר בשימוש אצל השומרונים. הדעה הזו שביטא מר זוטרא אינה דעת הכול. בחז"ל מופיעות שלוש שיטות שונות שבאות להסביר מה טיבו של הכתב שאנו משתמשים בו כיום לצורך כתיב הקודש. מחלוקת משולשת זו מופיעה בברייתא המשולשת אף היא במקורות חז"ל, וכדלהלן:

טבלה א: מחלוקת ר' יוסי, רבי ור' אלעזר המודעי במקורות השונים

ירושלמי מגילה (א, ט [עא ע"ב-ע"ג])	בבלי סנהדרין (כא ע"ב - כב ע"א)	תוספתא סנהדרין (ד, ז-ח)
<p>אמר רבי יונתן דבית גוברין [...] ולמה נקרא שמו אשורי? שהוא מאושר בכתבו. אמר רבי לוי: על שם שעלה בידם מאשור. תני רבי יוסי אומר: ראוי היה עזרה שתינתן תורה על ידו אלא שקדמו דור משה. אף על פי שלא ניתנה התורה על ידי אף הוא ניתן כתב ולשון על ידו. 'וכתב הנשתווין כתוב ארמית ומתורגם ארמית', 'ולא כהלין כתבא למיקרי' - מלמד שבו ביום ניתן.</p> <p>רבי נתן אומר: בדעץ ניתנה התורה. ואתיאי כרבי יוסה.</p>	<p>תניא, רבי יוסי אומר: ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו לישראל, אילמלא (לא) קדמו משה. [...] ואף על פי שלא ניתנה תורה על ידו - נשתנה על ידו הכתב, שנאמר 'וכתב הנשתווין כתוב ארמית ומתרגם ארמית', וכתביב 'לא כהלין כתבא למקרא ופשרא להודעה למלכא', וכתביב 'וכתב את משנה התורה הזאת' - כתב הראוי להשתנות. למה נקרא אשורית - שעלה עמהם מאשור.</p>	<p>ר' יוסי אומר ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו אילמלא קידמו משה [...] אף הוא ניתן בידיו כתב ולשון שנאמר 'וכתב הנשתווין כתוב ארמית ומתורגם ארמית' - מה תורגמו ארמית אף כתבו ארמית. ואומר 'ולא כהלין כתבא למיקרי ופשרה להחוואה למלכא' - מלמד שבאותו היום ניתן. ואומר 'וכתב לו את משנה התורה הזאת' וג' - תורה עתידה להשתנות. ולמה נקרא שמה אשורי? על שום שעלה עמהן מאשור.</p>

4 פירושים שונים ניתנו למשמעות הביטוי 'ליבונאה'. לפי חלק מהפירושים, כוונת הביטוי למאפייניו של הכתב (כך לדוגמא ברש"י ד"ה ליבונאה), ויש שפירשו שליבונאה הוא שם של מקום שכך נהגו לכתוב בו (ר"ת בתוס' ד"ה כתב ליבונאה). יש המציעים לראות ב'ליבונאה' את 'ניבולאה' - העיר ניאפוליס (שכם), מושבם של השומרונים (מיכאל סוקולוף, A dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic periods, רמת גן: 2002, ערך ליבונאה, עמ' 624).

<p>רבי אומר: אשורית ניתנה התורה, וכשחטאו נהפך להן לרעץ, וכשזכו בימי עזרא נהפך להן אשורית. גם היום מגיד משנה אשיב לך, 'זכתב לו את משנה התורה הזאת על ספר' - כתב שהוא עשוי להשתנות.</p> <p>תני רבי שמעון בן אלעזר אומר משום רבי אלעזר בן פרטא שאמר משום רבי לעזר המודעי: כתב אשורי ניתנה התורה. מה טעמא? 'ווי העמודים' - שיהו וויים של תורה דומים לעמודים.</p>	<p>תניא, רבי אומר: בתחלה בכתב זה ניתנה תורה לישראל, כיון שחטאו - נהפך להן לרועץ, כיון שחזרו בהן - החזירו להם, שנאמר 'שובו לבצרון אסירי התקוה גם היום מגיד משנה אשיב לך'.</p> <p>למה נקרא שמה אשורית - שמאשרת בכתב.</p> <p>רבי שמעון בן אלעזר אומר משום רבי אליעזר בן פרטא שאמר משום רבי אלעזר המודעי: כתב זה לא נשתנה כל עיקר, שנאמר 'ווי העמודים'. מה עמודים לא נשתנו - אף וויים לא נשתנו. ואומר 'ואל היהודים ככתבם וכלשונם', מה לשונם לא נשתנה - אף כתבם לא נשתנה.</p>	<p>רבי אומר בכתב אשורי ניתנה תורה לישראל, וכשחטאו נהפכה להן לרועץ, וכשזכו בימי עזרה חזרה להן אשורית. שנאמר 'שובו לבצרון אסירי התקוה גם היום מגיד משנה אשיב לך'.</p> <p>ר' שמעון בן אלעזר אומר משום ר' אלעזר בן פרטא שאמר משום ר' אלעזר המודעי: בכתב זה ניתנה תורה לישראל, שנאמר 'ווי העמודים' - וויין שהן דומין לעמודים. ואומר 'ואל היהודים ככתבם וכלשונם' - מה לשונם לא נשתנה. אף כתבם לא נשתנה.</p> <p>ולמה נקרא שמו אשור? על שום שמאשרין בכתבן.</p>
--	--	--

בקצרה:

- א. לפי רבי יוסי ניתנה התורה בכתב העברי העתיק, ובימי עזרא נשתנה על ידו הכתב לכתב הנוכחי.
- ב. לפי רבי יהודה הנשיא ניתנה התורה בכתב הנוכחי. כשחטאו ישראל - נהפך הכתב לכתב העברי, ובימי עזרא הוחזר להם הכתב המקורי, שמשמש אותנו עד היום.
- ג. לפי רבי אלעזר המודעי, התורה ניתנה בכתב הנוכחי, והוא מעולם לא השתנה.

כמו כן מציינים חז"ל שני הסברים לכך שהכתב נקרא 'כתב אשורי/ת': לפי הסבר אחד, נקרא הכתב כך על שום שהוא עלה עמהם מאשור.⁵ ואילו לפי ההסבר השני, נקרא הכתב כך על שום שהוא מאושר.⁶

5 האימפריה האשורית החדשה (נוסדה 911 לפנה"ס) כללה בתחומה עמים דוברי ארמית רבים, ושפה זו הלכה ודחקה את רגליה של האכדית שנהגה בעריהם של האשורים, והפכה לשפה הבינלאומית

כיום, גורמים שונים מציגים את שיטתו של רבי יוסי כדעת יחיד או מתעלמים ומעלימים את שיטתו. אמנם כפי שראינו, מר זוטרא (או מר עוקבא) וכן רב חסדא שהתייחס לדבריהם (בבבלי), נקטו את שיטתו של רבי יוסי. כך גם התנא רבי נתן (בתוספתא), ור' לוי (בירושלמי). לכאורה כך גם דעת הספרי (דברים שופטים קס).⁷ ייתכן שחלק מהסיבה לרושם שנוצר ולפיו חז"ל הכריעו כביכול שלא כרבי יוסי, נובע מדבריו המפורסמים של ר' חסדא (שבת קג ע"ב): "מם וסמך שבלוחות בנס היו עומדין" (כלומר החלק הפנימי של האות - ריחף באויר בנס), מימרא שלפיה הכתב בלוחות היה בכתב האשורי ולא בכתב העתיק,⁸ אולם כנגדה אומר ר' לוי (ירושלמי מגילה א, ט [עא ע"ג]): "מאן דאמר בדעץ ניתנה התורה - עין מעשה ניסים.⁹ מאן דאמר אשורי ניתנה התורה - סמך מעשה ניסים."¹⁰ הרי שהרעיון הידוע של "בנס היו עומדים" אינו קשור דווקא לתפיסה שהתורה ניתנה בכתב האשורי, ואף את דבריו של ר' חסדא עצמו ניתן לפרש לפי שיטת רבי יוסי.¹¹

הויכוח בנוגע לכתב המשיך גם לימי הראשונים. הרמב"ם (ש"ת הרמב"ם, סימן רסח) כתב שהכתב שבו ניתנה תורה הוא הכתב האשורי, וכי הכתב העברי הקדום שאנו מוצאים על המטבעות נובע מכך שהעם השתמש בכתב האשורי הקדוש רק לצורך כתבי הקודש, ואילו לצורך כתיבת דברי החולין (כגון טביעת מטבעות) הקפידו להשתמש בכתב העברי שהוא כתב שאינו קדוש. לעומתו כתב הר"י אלבו (העיקרים ג, טז) שהעיקר כדברי רבי יוסי, וכי כשיטה זו הכריעו האמוראים, וכתב (שם): "הרי שהאמוראים מסכימים שהכתב שבידינו היום אינו כתב עברי".

-
- במרחב שלנו. מעניין לציין ששמה של ארם כיום (ובימי חז"ל): 'סוריה', משמעו 'אשור'. כך לפי ההיסטוריון היווני הרודוטוס (בן דורו של עזרא הסופר), שמעיד (7.63) שהיוונים נהגו להשמיט את ה'א' התחילית ולקרוא לאשורים (Assyrians) - סורים (Syrians).
6 הביטוי מתפרש בדרך כלל: "משובח". אמנם בכת"י יד-הרב-הרצוג 1 (של הבבלי) הנוסח הוא: "מיושר באותיותיו", וייתכן שכוונתו לאופי המרובע והישר של הכתב הזה, בניגוד לכתב העברי העתיק. השוו לדוגמא: "כמה מיושר כתב זה" (ב"ב קסד ע"ב).
7 נראה אמנם שר' ירמיה בשם ר' חייא בר אבא ור' סימון לא סברו כרבי יוסי (ירושלמי מגילה שם).
8 טענה זו מעלה כבר רבינו חננאל (סנהדרין כב ע"א).
9 בכתב העברי העתיק צורת העין היא כעין האות סמך שלנו.
10 ר' לוי אינו מציין את האות ם, משום שלדעתו לא נהגה עדיין המם הסופית בזמן מתן תורה.
11 כבר הקשה ר"י אלבו (העיקרים ג, טז) כיצד סותר רב חסדא את עצמו, שהרי במסכת סנהדרין נראה שהוא סובר כר' יוסי, שהלוחות ניתנו בכתב העברי העתיק, ואילו מדבריו במסכת שבת עולה שהאותיות ם' וס' שבלוחות נראו כמו האותיות שלנו. ותירץ שכוונתו היתה ל"אותיות אחרות דומות למ"ם וסמך" כמו שהן בכתב אשורית שבידינו היום", וכדברי ר' לוי בירושלמי. יצוין שבכת"י מינכן מימרא זו מופיעה בסתמא ולא בשמו של ר' חסדא, אמנם יתר כתה"י מייחסים את המימרא לר' חסדא.

ג. תולדות התפתחותו של הכתב¹²

למרבה השמחה, התפתחות הכתב אינה עוד לוטה בערפל. חשיפת רכבות מסמכים שנכתבו לאורך אלפי שנים באזורים נרחבים ובשפות שונות שפכה אור על התפתחות הכתב. להלן אסקור בקצרה את תולדות התפתחותו של הכתב שלנו.

1. הכתבים הקדומים¹³

הכתב קיים בעולם זה אלפי שנים. שיטות הכתיבה הקדומות ביותר הן כתב היתדות השומרי והכתב ההירוגליפי המצרי ("כתב החרטומים") - שיטות שהתפתחו לפני כחמשת אלפים שנה ושימשו במשך אלפי שנה. שתי השיטות האמורות כללו מאות רבות של סימנים (ואפילו אלפי סימנים, בתקופות מסוימות). הסיבה לכך היתה שהכתב לא כלל ייצוג לכל עיצור, אלא ייצוג של מלים שלמות, או לצירופים של כמה עיצורים. כך לדוגמא המלה "פרעה" שמשמעה במצרית "בית גדול" (ארמון המלוכה) נכתבה באמצעות שני סימנים, האחד ביטא את המלה "בית", והשני ביטא את המלה "גדול". הסימן המציין את המלה "בית" ("פר" במצרית) יכלה לציין גם את העיצורים פ+ר ללא כל קשר ל"בית" (לדוגמא, לו רצינו לכתוב במצרית את השם "פרס", יכולנו להשתמש בסימן הבית כדי להביע את האותיות "פר" שבראשית המלה). כתב החרטומים כלל גם סימנים שייצגו עיצורים בודדים, אולם אלו שימשו בעיקר לכתבת שמות זרים, והשימוש בהם לא הורחב לכלל המלים.

2. הכתב הפרוטו-כנעני

לצד השיטות הללו, התפתחה בכנען שיטה מהפכנית וקלה ללימוד: שיטת ה'אלפבית' שכוללת פחות משלושים סימנים שכל אחד מהם מסמן עיצור בודד. הסימנים הקדומים היו פיקטוגרפים: ציורים המייצגים עצמים מסוימים. כך לדוגמא האות אלף צוירה כראש של שור (אלף = שור, השווי הביטוי המקראי: "שָׁגַר אֶלְפִיךָ"); האות בית היתה ציור של בית; מם - מים; ריש - ראש וכן הלאה. מאפייני נוסף של כתב זה הוא העדר כיוון כתיבה קבוע. את הכתב הזה יכלו לכתוב מימין לשמאל, משמאל לימין, מלמעלה למטה וכן בבוסטרופידון.¹⁴ העדויות הקדומות ביותר לכתב הזה, המכונה "פרוטו-כנעני", הן מסביבות שנת 1700 לפנה"ס.

12 ראו בנספח - טבלאות המדגימות את התפתחותו של הכתב.

13 עיקרי הפרק הזה מבוססים על ספרו של יוסף נה: ראשית תולדותיו של האלפבית. ירושלים, 1989.

14 מיוונית: הליכת השור (כשהוא חורש). שיטה לפיה שורה אחת נכתבת בכיוון אחד, ואילו השורה הבאה נכתבת בכיוון הנגדי. השיטה יעילה בפרט במקרים שבהם הכתיבה מתפרסת על פני קיר ארוך. הקורא, המסיים את השורה, יכול לצעוד חזרה לנקודת ההתחלה בעודו קורא את השורה הבאה.

3. הכתב הפיניקי

כעבור מאות שנים של כתיבה, הפכו הציורים לסימנים קוויים מופשטים יותר ונוחים יותר לכתיבה. גם כיוון הכתיבה התקבע לכתיבה מימין לשמאל. מספר האותיות התייצב על עשרים ושתיים.

השלב הזה, שבו התייצבו צורת האותיות וכיוון הכתיבה, אירע בסביבות המאה הי"א לפנה"ס. משעה זו, מכונה הכתב הזה (שהוא המשך ישיר לכתב הפרוטוכנעני): הכתב הפיניקי. הפיניקים - עמים כנעניים שישבו לאורך מישור החוף - היו יורדיים מנוסים שהקימו מושבות לאורך חופי הים התיכון (כמו קרתגו הידועה), וכתובות פיניקיות נמצאו אף בספרד הרחוקה. הכתב הפיניקי שימש גם עמים נוספים, וביניהם: בני ישראל והארמים. שני מאפיינים ראויים לציון של הכתב הפיניקי: הפיניקים כתבו בכתיב חסר שבחסר, ללא שום אימות קריאה. נוסף לכך, הפיניקים כתבו בכתיבה רציפה, ללא רווחים בין המילים. הכתב הפיניקי היה בשימוש עד ראשית המאה השלישית לספירה.

4. הכתב העברי (העתיק)

כאמור, בתחילה שימש הכתב הפיניקי את אבותינו. עם הזמן, החל הכתב הפיניקי שבשימוש אבותינו לקבל מאפיינים ייחודיים לו, ובמאה ה' לפנה"ס ניתן כבר להבדיל בין הכתב הפיניקי המקורי לבין הכתב שבידי אבותינו, שנקרא מעתה הכתב העברי. כתב זה שימש את ממלכת ישראל ואת ממלכת יהודה, וכמו כן שימש את מואב ואדום, כל עוד היו אלו כפופים למרותם של ישראל ויהודה. מבחינת הכתיב, שונה הכתיב העברי מהפיניקי בכך שהוא עושה שימוש באימות קריאה, בפרט בסוף המלה. הכתב העברי העתיק שימש את אבותינו כל ימי הבית הראשון, והמשיך לשמש את אבותינו באופן חלקי (לצדו של הכתב המרובע - ראו להלן) גם בימי הבית השני, עד למרד בר כוכבא (שנת 135 לספירה). מתקופה זו ואילך, המשיכו רק בני העדה השומרנית (ה'כותים') להשתמש בכתב העברי.

5. הכתב הארמי (אביו של הכתב הנוכחי שלנו)

גם הארמים השתמשו בתחילה בכתב הפיניקי. מאמצע המאה הח' לפנה"ס החל כתבם להיבדל מהכתב הפיניקי והיה לכתב ארמי. בין השינויים הראויים לציון שאירעו בכתב הארמי: עיבוי הקווים המאוזנים דווקא, בניגוד לכתב הפיניקי המקורי ולכתב העברי בהם עובו הקווים האנכיים (זו הסיבה לכך שהכתב שלנו היום מבוסס על קוים מאוזנים מעובים, בניגוד לכתב הלטיני המשמש את לשונות אירופה, המבוסס על קוים אנכיים מעובים). חידוש נוסף שהוכנס בכתיב הארמי: הפרדת מילים באמצעות רווח. כאמור,

הכתיב הפיניקי היה רצוף (ואילו בכתיב העברי העתיק נעשתה הפרדה זו לעתים באמצעות נקודה בין המלים).

הכתב הארמי זכה לתפוצה נרחבת ביותר בעקבות הכיבוש האשורי. האשורים, שלשונם נכתבה בכתב היתדות המסובך, כבשו את הממלכות הארמיות והפכו את הכתב הארמי הנוח לאמצעי התקשורת בין העמים השונים שהרכיבו את האימפריה. הארמית הפכה ללשון הבינלאומית (ה'לינגואה פרנקה') של המזרח הקדום, והכתב הארמי התפשט על פני מרחבי האימפריה, מטורקיה בצפון ועד מצרים וערב בדרום. הארמית שמרה על בכורתה כל ימי האימפריה האשורית, ולאחריה בימי האימפריה הבבלית והפרסית, עד לכיבושו של אלכסנדר מוקדון במאה ה'ד' לפנה"ס. בין הפחוות הפרסיות שאימצו את הארמית היתה גם פחוות יהד - ממלכת יהודה לשעבר, שנשלטה עתה בידי פרס, ושהוקמה מחורבותיה על ידי עולי בבל - שהארמית היתה שגורה בפהם.

כל זמן שהארמית היתה שפת השלטון, היה הכתב הארמי אחיד בכל רחבי האימפריה. בעקבות כיבוש האימפריה הפרסית על ידי אלכסנדר, הפכה שפת השלטון ליוונית. הלשון והכתב הארמיים המשיכו לשמש חלק מעמי האימפריה, אולם משעה זו ואילך, בהעדר שלטון מרכזי השומר על אחידות הכתב, החל הכתב הארמי להסתעף ולהתפתח בכל אחד מהעמים באופן עצמאי. כך התפתחו במזרח הכתב הארמי הסורי, המנדעי, התדמורי ועוד. ואילו במערב התפתחו ממנו שני כתבים עיקריים: הכתב הנבטי - שממנו התפתח הכתב הערבי, והכתב היהודי - הכתב שמשמש אותנו כיום.

6. הכתב היהודי/המרובע/האשורי

ביהודה של ימי הבית השני שימשו במקביל שתי לשונות ושני סוגי כתב: הלשון העברית וכתבה, והלשון הארמית וכתבה. כפי שציינתי, בעקבות התמוטטות האימפריה הפרסית, התפתח הכתב הארמי באופן שונה בקרב העמים השונים, וכך באמצע המאה ה'ג' לפנה"ס, במאה שאחרי החלפת השלטון הפרסי ליווני, כבר היה קיים ביהודה כתב ארמי שיש לו מאפיינים ייחודיים יהודיים, המבדילים בינו לבין כתבים ארמיים שבידי עמים אחרים. הכתב הזה מכונה 'הכתב המרובע' על שום צורתו. במקורות חז"ל הוא מכונה 'כתב אשורי', ולצד ההסברים שניתנו לכך במקורות, יש לזכור שאכן הכתב הזה היה במקורו הכתב ששימש את עממי האימפריה האשורית. שני הכתבים - העברי (העתיק) והארמי-יהודי (ה'אשורי', הכתב שלנו) שימשו זה לצד זה, כשהכתב הארמי-יהודי דוחק את השימוש בכתב העברי. רוב כתבי הקודש משלהי ימי הבית שנמצאו במדבר יהודה כתובים בכתב הארמי-יהודי, אולם נמצאו גם כתבי קודש שכתובים בכתב העברי העתיק, וכמו כן נמצאו כתבי קודש שנכתבו בכתב הארמי-יהודי, מלבד השם המפורש שנכתב בכתב העברי העתיק. תופעה דומה לכך נמצאה גם בכתבי קודש שנכתבו ביוונית, כשהשם המפורש כתוב בכתב העברי העתיק.

7. סיכום התפתחות הכתב העתיק והכתב שלנו

לפי הממצאים שהתגלו עד כה, השתמשו אבותינו תחילה בכתב הפיניקי שרווח בכל האזור ושימש גם את הכנענים והארמים. מאות שנים אחרי כן ניתן כבר לדבר על 'כתב עברי' בידי אבותינו, ועל 'כתב ארמי' בידי הארמים. אלו הם כתבים פיניקיים במקורם שעברו שינויים קלים בידי העברים והארמים, באופן שניתן להבדיל ביניהם. בימי בית שני, מאמצים אבותינו את הכתב הארמי, וממשיכים ומפתחים אותו עד שנוצרת גירסה של כתב ארמי-יהודי. בד בבד, הולך ונונח השימוש בכתב העברי ששימש את אבותינו בבית ראשון. הכתב המשמש אותנו היום הוא הגירסה היהודית לכתב הארמי.

ג. בין הממצאים לבין המקורות

אם נשווה את הידוע לנו כיום עם מקורות חז"ל, נראה שהממצאים תומכים בעיקרם לשיטתו של רבי יוסי, לפיה הכתב המשמש אותנו כיום (וגם בימיו), הוא כתב ש"עלה מאשור", ולא היה ידוע לאבותינו לפני שיבת ציון.

דעתם של רבי יהודה הנשיא ושל רבי אלעזר המודעי, לפיה התורה ניתנה בכתב האשורי - אותו כתב ארמי-יהודי - לא תיתכן, מאחר שכתב זה, שתהליכי התפתחותו מתועדים וידועים, לא היה קיים עדיין בימי הבית הראשון.

ציינתי לעיל את שיטת הרמב"ם לפיה בימי הבית השני עשו שימוש בכתב העתיק לצרכים של חול, מתוך שלא רצו להשתמש בכתב האשורי המקודש לצורך כך. מעבר לכך שמן הממצאים עולה שהכתב העברי הוא הכתב המקורי שבו ניתנה תורה, יש לדחות את דברי הרמב"ם מסיבות נוספות: נמצאו כתבי הקודש שנכתבו בכתב 'אשורי', וכן בכתב יווני, ובהם השם המפורש כתוב בכתב העתיק. תופעה זו מלמדת שהכתב העתיק נחשב מקודש יותר באותו הזמן, שכן הוא הכתב העברי המקורי.¹⁵ נוסף על כך, התכתובת בימי בית שני עברה אף היא לשימוש בכתב ה'אשורי', כמו שמלמדים לדוגמא מכתביו של בר כוכבא.

השימוש בכתב העברי העתיק לצורך כתבי הקודש מסייע להבין כמה שינויי נוסח בין נוסח המסורה השמור בידינו לבין הנוסח שבא לידי ביטוי בתרגום השבעים, כאשר השינויים הללו מוסברים בדמיון שיש בכתב העברי העתיק בין אותיות שבכתב המרובע הן שונות מאד, כמו א/ת, י/צ, ב/ר, נ/פ ועוד, ולדוגמא¹⁶ (בדוגמאות שלהלן, המלה הראשונה בכל צמד מייצגת את נוסח המסורה והשניה את הנוסח המשתקף בתרגום

15 יש מי שרצה לומר שכתבו את השם המפורש בכתב העברי דווקא על מנת שהספרים לא יתקדשו, ומתוך התפיסה שכתב זה אינו קדוש. אולם פרשנות זו אינה אפשרית כשמדובר בספרים הכתובים יוונית, שהרי לו זו היתה הכוונה, היו כותבים את השם המפורש גם הוא ביוונית.

16 הדוגמאות לקוחות מספרו של עמנואל טוב, "ביקורת נוסח המקרא", ירושלים: תשע"ד (עמ' 222).

השבעים): "וְאֶצְבֵּן" - "וּתְצַבֵּן" (בראשית מו, טז), "הָאֲשׁוּרִי" - "הַתְּשׁוּרִי" (שמ"ב כ, ט), "אֶהְיָא" - "תְּהוּא" (עזרא ה, כא/לא), "הַחִירָת" - "הַחֲצֵרֶת" (שמות יד, ב), וכן הבדל בין נוסח המסורה בין ספר שמואל (שמ"ב כג, לה) לבין דברי הימים (דהי"א יא, לז): "פְּעָרִי" - "נְעָרִי".¹⁷ (להרחבה בנושא שינויי נוסח במקרא, ראו במאמרי 'נוסח ספרות חז"ל, התפילה וכתבי הקודש').

17 שד"ל (במכתבו על כתב השומרונים, בתוך: רפאל קירכהיים, 'כרמי שומרון', פרנקפורט: תרי"א, עמ' 106-108) מצביע על עוד כמה מלים שלדעתו השתבשו בגלל הדמיון בין האותיות הללו בכתב העברי העתיק: בדברי הימים (דהי"ב כב, ב) כתוב שאחזיהו היה בן מ"ב שנה במלכו. דבר שלא ייתכן שהרי אביו (יהורם) היה בן ארבעים שנה בלבד כאשר נפטר וכאשר הומלך אחזיהו, וכיצד יהיה הבן מבוגר מהאב. ואכן בספר מלכים (מל"ב ח, כו) כתוב שאחזיהו היה בן כ"ב שנה במלכו. שד"ל סבור שהמספרים היו מסומנים כאותיות, והאות כ' נקראה על ידי סופר דה"י כאות מ'. חילוף אחר מוצא שד"ל בפסוקים שלהלן:

עֲלֵה אֶל חִלְקִיָּהוּ הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וַיִּתֶּם אֶת הַכֶּסֶף הַמְּנוּבָא בֵּית ה' אֲשֶׁר אָסְפוּ שְׁמֵרֵי הַסֶּף מֵאֵת הָעָם... וַיָּבֵא שָׁפָן הַסֶּפֶר אֶל הַמֶּלֶךְ וַיֵּשֶׁב אֶת הַמֶּלֶךְ דָּבָר וַיֹּאמֶר הַתִּיכּוֹ עֲבַדְיָה אֶת הַכֶּסֶף הַנִּמְצָא בְּבֵית וַיִּתְּנֵהוּ עַל יַד עֲשֵׂי הַמֶּלֶכָה הַמִּפְקָדִים בֵּית ה' (מל"ב כב, ד-ט).

שד"ל סבור שבהתאם לתשובת שפן הסופר: "התיכו עבדיך את הכסף", הנוסח המקורי של פקודת המלך היה "ויתך את הכסף", ולא "ויתם את הכסף". חילוף מעניין אחר מציע שד"ל בפסוקים שלהלן:

קָבַצַת כֶּסֶף וַנְחַשֵׁת וּבְרָזַל וְעוֹפְרָת וּבְדִיל אֶל תּוֹךְ כּוֹר לַפַּחַת עָלְיוֹ אֲשֶׁר לְהַנְתִּיָּה כֵּן אֶקְבֹּץ בְּאִפִּי וּבְחַמְתִּי וְהַנְחַמְתִּי אֶתְכֶם. וְכִנְסֵתִי אֶתְכֶם וְנִפְחַתִּי עֲלֵיכֶם בְּאֵשׁ עֲבַרְתִּי וְנִמְכַתֶּם בְּתוֹכָהּ (יחזקאל כב, כ-כא).

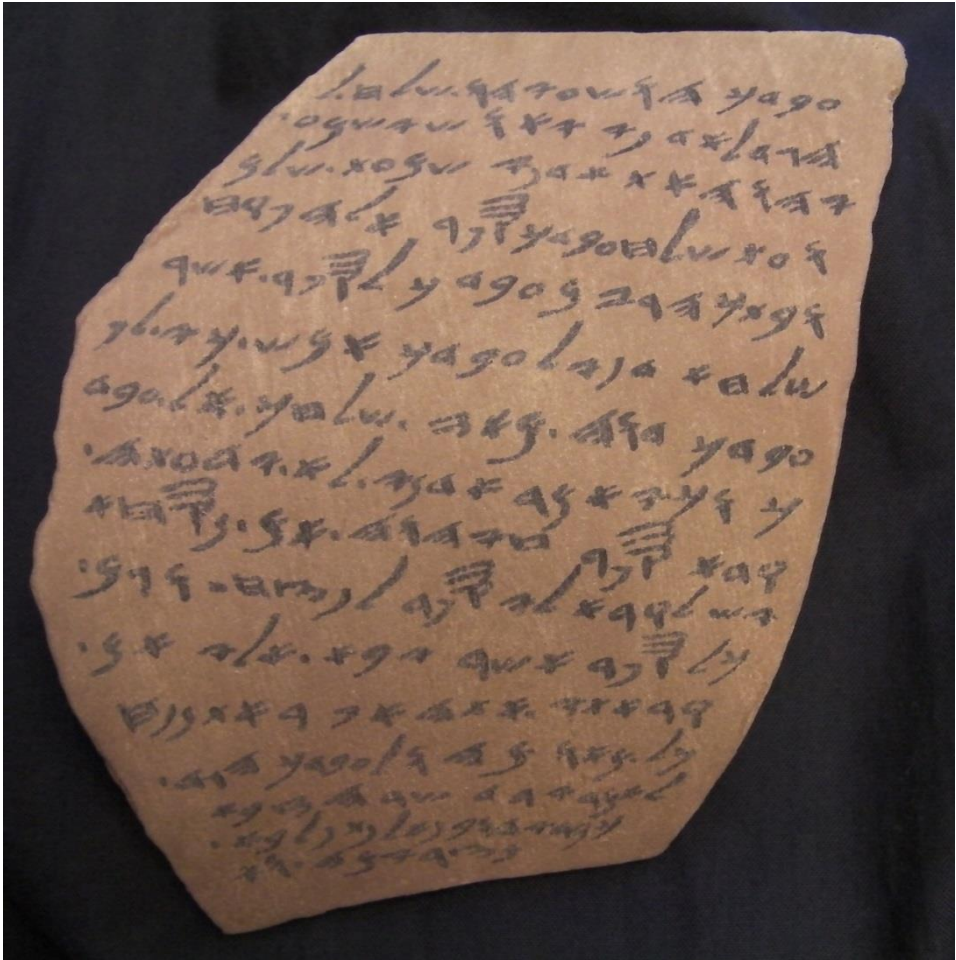
הפסוקים מציינים שלוש קבוצות של שלושה שורשים החוזרים על עצמם: {קבצת / לפחת / להנתיך}, {אקבץ / והנחתי / והתכתי}, {וכנסתי / ונפחתי / ונתכתם}. בהתאם לכך סבור שד"ל שהנוסח המקורי הוא: "והפחתי", ולא "והנחתי". הצעות נוספות שמציע שד"ל (שם, עמ' 107): "וְאֶרְאָא פִּי עַל כָּל אֲדוּת אֲשֶׁר נֶאֱפָה מִשְׁבָּה יִשְׂרָאֵל שְׁלֹחֵתִיָּה" (ירמיה ג, ח) - "וּתְרָא"; "וְתַחֲסַע עָלְיָהּ וַיֹּאמֶר לֹא אֶשְׁלַח יָדִי בְּאֲדָנִי" (שמ"ב כד, י) - "וּאֲחַס". התיקונים הללו מבוססים על הדמיון שיש בין אותיות אלה בכתב העתיק.

טבלה ג מציגה את התפתחות הכתב היהודי המרובע (שלנו) מהכתב הארמי. הכתב הארמי עצמו התפתח אף הוא מהכתב הפיניקי, ולכן הגירסאות הראשונות של הכתב הזה דומות דמיון ניכר לכתב הפיניקי. הכתב הארמי המלכותי מהמאה ה' לפנה"ס דומה כבר דמיון ניכר לכתב המרובע שלנו היום, שהתפתח ממנו.

טבלה ג: האלפבית הארמי והיהודי - באדיבותו של מר יורם גנת (ז"ל)

א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס ע פ צ ק ר ש ת	
𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	ארמי (מאה ח' לפנה"ס)
𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	ארמי (מאה ו' לפנה"ס)
𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	ארמי מלכותי (מאה ה' לפנה"ס)
𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	חשמונאי מוקדם (מאה ב' לפנה"ס)
𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	הרודיאני (מאה א' לפנה"ס)
𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	מרד בר כוכבא (מאה ב' לספירה)
𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	בית שערים (מאה ג' לספירה)
𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	כתר ארם צובא (מאה י' לספירה)

תמונה ג: מכתב בכתב עברי עתיק

מכתבי לכיש, אוסטרקון 3, צד א

במצודת לכיש, בשכבת החורבן שהמיט עליה נבוכדנאצר מלך בבל (בין השנים 587-597 לפנה"ס), נמצאו מכתבים כתובים על חרס בכתב העברי העתיק. ביניהם מכתב זה, שנשלח על ידי אדם בשם הושעיהו, שהיה כנראה ממונה על אחת המצודות הסמוכות, אל אדונו יאוש, שהיה כנראה מפקד מצודת לכיש. לשון המכתב (הפרדתי בסימן | בין השורות, ולא תיעתקתי את השם המפורש):

[צד א:]: עבדך הושעיהו שלח ל'הגד לאדני יאוש. ישמע'ה' את אדני שמעת שלם | ושמעת טוב ועת, הפקח | נא את און עבדך לספר אשר | שלחתה לעבדך אמש. כי לב | עבדך דנה מאז שלחה אל עבדך. וכי אמר אדני: "לא ידעתה | קרא ספר". חי ה' אם נסה |יש לקרא לי ספר לנצח. וגם | כל ספר אשר יבא אלי, אם | קראת אתה, ועוד אתנהו | אל מאומ[ה]. ולעבדך הגד | לאמר ירד שר הצבא | כניהו בן אלנתן לכא | מצרימה ואת [צד ב:]: הודניהו בן אחיהו |אנשו שלח לקחת מזה. | וספר טביהו עבד המלך הבא | אל שלם בן ידע מאת הנבא לאמר: "השמר"! שלחה עבדך אל אדני

תמונה ד: ספר תורה שומרוני

קטע מספר תורה שומרוני (בבית הכנסת השומרוני בהר גריזים).

חלק מתמונה שצילם דרור אבי - פרוייקט 'אלף מילים'.

קישוריות ליתר המאמרים בסדרה:

פסוקים שלא כתבם משה

www.yahadut.org.il/maamarim/hosafot-batora.pdf

כתב עברי וכתב יהודי

(על הכתב העברי העתיק ועל הכתב המשמש אותנו כיום)

www.yahadut.org.il/maamarim/haktav.pdf

נוסח ספרות חז"ל, התפילה וכתבי הקודש

www.yahadut.org.il/maamarim/nusach.pdf

קריאת שמע, תפילין ומזוזה - מהתורה או מדרבנן

www.yahadut.org.il/maamarim/kriat-shma.pdf

ידיעת הטבע של חז"ל

(עולם החי)

www.yahadut.org.il/maamarim/yediat-hateva.pdf

דמות השמים והארץ בחז"ל

<http://www.yahadut.org.il/maamarim/dmut-olam.pdf>

ליצירת קשר: info@yahadut.org.il